

УДК 94(47)08: 631.115“19”

І. М. Жиленкова

ХУТІРСЬКА СИСТЕМА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: УРЯДОВА ПОЛІТИКА ТА РИНКОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Проаналізовано специфіку розвитку хутірської системи землекористування в Російській імперії на початку ХХ ст. Охарактеризовано відповідні зміни в урядовій політиці протягом вказаного періоду. Визначено вплив ринкових тенденцій на розробку проекту реформи сільського господарства. Встановлено, що важливу роль в цьому процесі відіграли революційні події 1905–1907 рр., позиція поміщиків та реальні можливості економіки. Показано, що земства, товариства сільського господарства та інші громадські організації наповняли на розширенні інвестицій й матеріально-механічної бази землеробства.

Ключові слова: хутір, селянська громада, землеволодіння, сільське господарство, Російська імперія.

Постановка проблеми. Аксіологічним у аналізі соціально-економічного проблем будь-якої країни є розуміння впливу фактору економічного «тиску» не лише з боку інших держав – партнерів або конкурентів на світових ринках, а й з боку безпосередньо внутрішнього ринку, перш за все, його інституціональної інфраструктури. У цьому відношенні особливо помітні структурні зміни для вказаного сектору в умовах активізації модернізаційних процесів, що було властиво для Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Виникнення у цей період безлічі не лише еволюційних шляхів, а й біфуркацій, які зазвичай спричиняють злам ретроградних тенденцій, формування нових конфігурацій, започаткування перспективних напрямів розвитку та структурних зрушень, призвело до істотних змін й у структурі сільського господарства. Зважаючи на це, актуальним є дослідження такого аспекту означеної проблеми як хутірська система землекористування на початку ХХ ст. у взаємозв'язку з урядовою політикою та ринковими кон'юнктурними тенденціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позитивно оцінюючи кількісне зростання історіографічних праць останніх років, варто зауважити, що пріоритетність у науковій зацікавленості сучасних вчених спостерігається саме по відношенню до проблем аграрної історії. Серед численних напрацювань дослідників слід, перш за все, виділити побудовані на об'ємному джерельному матеріалі та новітніх методологічних підходах історико-економічні студії сучасних вчених О. Реєнта та В. Сердюка («Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)», 2011); О. Приймака («Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ ст.», 2012) та Ю. Присяжнюк («Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.», 2007) тощо.

Мета статті полягає у комплексному аналізі особливостей розвитку хутірської системи землекористування на початку ХХ ст., впливу урядової політики та ринкових тенденцій на відповідні процеси.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення на початку ХХ ст. сільськогосподарської кризи в Російській імперії, яка загострювалася щорічним демографічним приростом та слабкістю промисловості, нездатної забезпечити робочими місцями, зумовило зміну позиції уряду щодо реформування системи землекористування галузі. Певні сподівання у цьому

напрямі були пов'язані з саме хутірською системою, поширеною з давніх пір у губерніях Лівобережної України. Близько 10% земельного фонду вказаного регіону належало козакам, що розселилися по селах і хуторах ще за часів Запорізької Січі [1, 117]. За нашими підрахунками, у Полтавському, Кременчуцькому, Хорольському, Золотоніському, Зінківському, Миргородському, Лубенському і Гадяцькому повітах Полтавської губернії у 1890-х рр. налічувалося близько 101600 козацьких господарств середньою земельною площею від 6 до 8,5 дес. [2, 280].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. хутірська система землекористування почала поширюватися й у Правобережній Україні. Так, у звіті волинського губернатора Ф. Штакельберга за 1905 р. повідомлялося, що селяни усвідомлюють шкоду від міжсмулля своїх земельних наділів. Відтак, за згодою всіх членів сільського товариства жителі Житомирського і Володимир-Волинського повітів почали «розселятися хуторами, зосереджуючи землі кожного домогосподарства в одному місці» [3, 3зв, 12зв.]. Процес розселення у Житомирському повіті розпочався ще в 1888 р., а «в останні роки поширився і на Володимир-Волинський повіт і продовжує розвиватися». За даними губернатора, у семи північних волостях Житомирського повіту розселилося хуторами 65 сільських товариств із загальної кількості 126, а площа переселення становила 85611 дес. надільної землі. Тут було організовано 9246 хуторів, у середньому на кожен припадало 9,3 дес. земельної площі. Натомість у двох волостях Володимир-Волинського повіту розселилося 6 поселень із площею надільної землі 4508 дес. [3, 13].

У менших масштабах хутірська система землекористування поширювалася в Подільській губернії [4, 61зв.]. Зокрема, з рапорту брацлавського повітового справника Шавротського від 24 серпня 1905 р. відомо, що на території повіту з'явилося 11 хуторів. Хутірські господарства виникли на початку XX ст. і в Балтському повіті. Проте відповідне розселення селян стримувалося відсутністю у них належних фінансових засобів [3, 12зв.].

Варто зауважити, що вагому роль у вказаному процесі відігравала урядова аграрна політика, яка все ще залишалася тенденційною, з огляду на першочергову підтримку селянської громади на той час. Однак поступово у справі щодо організації сільського господарства з'явилися й нові мотиви. Уже в Особливій нараді щодо потреб сільськогосподарської промисловості (1904–1905 рр.), в якій головував С.Ю. Вітте, представники великого землевладіння В. Гурко і Г. Євреїнов прагнули нав'язати урядові своє бачення перспектив нових тенденцій в аграрній сфері. Зокрема, останній, в одній із записок, цілком відверто висловився за необхідність нового напрямку у сільському господарстві, який мала запропонувати влада: «Створення дрібної селянської власності забезпечило б найбільш міцний фундамент суспільному і державному устрою Росії. Численний клас дрібних земельних власників-землеробів став би найбільш консервативним елементом населення країни, що знає ціну власності, а тому й був би солідарний з власниками інших станів» [5, 390; 6, 58].

Подальший розвиток подій щодо кардинальної зміни урядової аграрної політики визначився революційними потрясіннями 1905–1907 рр. Численні погроми поміщицьких маєтків, масове застосування селянством різноманітних форм боротьби в листопаді й грудні 1905 р. викликали неабияке занепокоєння їхніх власників і піддали ризику саме існування помісного землевладіння на теренах України та інших регіонів Російської імперії. Проте після створення Всеросійського союзу землевласників помісне дворянство відкинуло вихід із кризи шляхом примусового вилучення приватновласницьких земель. Вирішення земельного питання поміщицький з'їзд вбачав у прискореному руйнуванні селянської громади: «Увесь наш 40-річний устрій, збудований на принципі громадського володіння селян землею, був роковою помилкою і тепер необхідно його змінити» [7, 22]. Рішення з'їзду землевласників було по суті справи безапеляційним і рік по тому знайшло відображення в імператорському указі від 9 листопада 1906 р., яким визнав курс нової урядової аграрної політики. Тим самим було покладено початок столипінським перетворенням.

Проголошення нового курсу супроводжувалося певною критикою економічної політики 1890-х рр., провідниками якої були І. Вишнеградський і С. Вітте. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості С. Тімашев позитивно оцінював заслуги С. Вітте в розвитку промисловості, але водночас вважав, що «виконавці його намірів зайшли цим шляхом надто далеко: промисловість насаджувалася і розвивалася без урахування купівельної спроможності на-

селення» [8, 146]. У свою чергу керівник Головного землеробського відомства країни О. Кривошеїн офіційно висловлювався, що спроба широко залучити «народну працю» до обробної промисловості не мала успіху. Вона засвідчила, що за низького рівня сільськогосподарської культури і бідності землеробського населення «надійний розвиток у нас фабрично-заводської промисловості неможливий навіть з огляду на енергійну підтримку уряду, і що сферою, в якій народна праця ще мало використана та дійсно може мати широке і продуктивне застосування, є сільськогосподарський промисел» [8, 148].

Відповідь промисловців була іронічною і доволі промовистою: «Отже, сільське господарство і кустарні промисли в даний час, а фабрично-заводська промисловість у майбутньому – ось шлях для економічного розвитку нашої Вітчизни, передбачений О. Кривошеїним» [9, 565]. Розбіжності в урядових колах щодо перспектив подальшого економічного розвитку країни й надалі викликали гостре незадоволення з боку представників промислового капіталу. «У Німеччині на той час уже давно припинили дискутувати про те, чи існують спільні інтереси між сільським господарством і фабрично-заводською промисловістю, – відзначав часопис промисловців і торговців. – Там в однаковій мірі піклуються про перше й друге, там торгівля, промисловість і комерційне пароплавання досягли великих успіхів і продовжують розвиватися. У Німеччині не перестають і далі розвивати ці галузі й одночасно плекають сільське господарство. А ми все ще дискутуємо про це, і уряд нерішуче вирішує питання розвитку торгівлі й промисловості, наче побоюючись докору в служінні капіталу» [10, 351–352].

Більшість вищих урядовців на чолі з прем'єр-міністром П. Столипіним схилилися до необхідності віднести сільське господарство до пріоритетної галузі економіки. Губернські й повітові земства, товариства сільського господарства та інші громадські організації наполягали на необхідності нарощувати інвестиції й матеріально-механічну базу землеробства, розширювати платоспроможність сільського населення, чисельність якого все ще перевищувала 80% жителів країни. Посилена увага до сільського господарства відображала тривогу уряду тим, що ця галузь економіки відставала від промисловості як за темпами росту, так і за рівнем дохідності. Найбільший неспокій викликав занижений рівень виробництва у селянських господарствах, що призводило до замалого споживання промислових товарів.

Отже, протягом досить тривалого часу в правлячих колах Російської імперії відбувалися суперечки щодо пріоритетного розвитку економіки та певне нерозуміння необхідності обопільної підтримки як промисловості, так і сільського господарства, як це демонстрували провідні країни розвинутого капіталізму (перш за все, Німеччина і США).

Слід вказати, що творці реформи, яка ввійшла в історію під назвою столипінської, переслідували декілька амбітних, і в деякій мірі навіть протилежних, цілей. Основним її змістом було руйнування селянської громади, стимулювання розвитку приватної власності на землю, збереження поміщицького землеволодіння. Окрім того, уряд прагнув ліквідувати революційну «смуту» від якої страждали поміщицькі маєтки. Про це виразно говорив сам П. Столипін: «Смута політична, революційна агітація стала розпускати коріння в народі, посилюючись смутою більш серйозною, смутою соціальною, що розвинулася в нашому селянстві... Соціальна смута зродила нашу революцію, і одні тільки політичні заходи були безсилі, як засвідчили тодішні обставини, знищити цю смуту й породжену нею смуту революційну. Тільки в поєднанні з соціальною аграрною реформою політичні реформи могли мати життєву силу та значимість» [11, 1138].

Реформування земельних відносин на основі зміни форми селянської власності на землю мало сприяти розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Керівник Головного землеробського відомства О. Кривошеїн з трибуни Державної думи визнавав, що ліквідація селянської громади не є «аграрною панацеєю», а головним способом збільшення виробництва хліба в країні. «Нам, – наголошував О. Кривошеїн, – не встояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо, як і раніше, виробляти на кожну душу населення лише по 22,5 пуда. З цього обсягу будемо, як тепер, харчуватися, оплачувати всю внутрішню промисловість, закуповувати іноземні товари, сплачувати наші борги» [12, 1028]. Зрештою чи не найголовнішою сутністю аграрної реформи було збереження помісного землеволодіння шляхом створення прошарку заможних селян на хуторах і відрубках. Останні мали стати опорою правлячого режиму на селі й охоронцями не тільки своєї земельної

власності, а й поміщицької. «Поміщицький клас, – відзначав тогочасний аграрний аналітик М. Огановський, – ставав все мізернішим, щоб уряд міг опертися тільки на нього одного. Велика буржуазія міст була нечисленна і не завжди «законослухняна». Ясно, що із селянського середовища необхідно було виокремити клас дрібної сільської буржуазії, що міг стати оперттям для уряду і оплотом проти решти селянської маси, спрямованої до цього винятково на поміщиків. Створення такого класу стало головним завданням урядової аграрної політики» [13, 56]. П. Століпін ставив на «міцних і сильних» на селі, а не на «убогих і п'яних». Через вкрай критичне й іронічне ставлення громадськості до цього урядового курсу його почали кваліфікувати як «хуторманію». Отже, саме урядове реформування багато в чому перебувало в політичній площині.

Питання щодо реформування аграрного сектора економіки в Російській імперії було давним-давно назрілим і це добре усвідомлювали представники різних громадсько-політичних течій. Зокрема, надзвичайно актуальним і невідкладним мало бути реформування земельних відносин з погляду тогочасного громадського і політичного діяча О. Пешехонова. «Аграрна проблема, – писав він ще у 1904 р., – для нас не марнослов'я і не випадкова примха. Вона змушує нас узятися за її вирішення. Це питання про те, щоб зберегти народне виробництво, а разом із ним і національну незалежність» [14, 8]. Однак у суспільстві виявилися розбіжності й гострі суперечки щодо шляхів вирішення цієї проблеми, а також форм і методів сприяння тим чи іншим прошаркам і групам сільського населення після указу від 9 листопада 1906 р. Зусилля уряду зосередилися найперше на наданні всілякої допомоги селянам, що обрали хутірську і відрубну форму земельної власності. Зі свого боку, широка громадськість наполягала на необхідності допомоги всім. Навколо цих підходів і точилася у суспільстві боротьба аж до падіння династії Романових.

Слід відзначити, що можливості уряду в перші роки «землевпорядкування» були доволі обмеженими. Через наслідки війни з Японією і революційні події 1905–1907 рр. державна скарбниця спорожніла. До того ж реалізація аграрної реформи розпочалася в період після укладання торгового договору з Німеччиною (1904 р.). Нова торгова конвенція значно погіршила умови товарообміну з європейськими споживачами російської сільськогосподарської продукції. При цьому аграрна реформа потребувала великих капіталовкладень, однак головним стрижнем відповідної програми уряду, особливо міністра фінансів В. Коквцова, стала жорстка економія бюджетних ресурсів. Вона сприяла досягненню бюджетної рівноваги, але за відсутності в належних обсягах іноземних капіталів позбавляла сільське господарство необхідних засобів для прискореного розвитку.

Поступово уряд досяг активного сальдо державного бюджету і стабілізував грошовий обіг. Загальна грошова сума вивозу товарів на світовий ринок за десятиліття 1904–1913 рр. перевищила суму ввозу на 3511 млн руб., що засвідчувало значний позитивний торговий баланс [15, 50]. Розвитку сільського господарства посприяв і доволі щедрий урожай 1909–1910 рр. в більшості регіонів імперії. Але вже в наступному, 1911 р., він дав серйозні збої. Сільське господарство, яке не мало, за великим рахунком, належної промислової і транспортної інфраструктури, не змогло в подальшому нарощувати свій потенціал. За цих обставин уряд у ході реалізації аграрної реформи фінансував переважно одноосібні хуторські та відрубні господарства й стимулював переселення селян в азіатську Росію. На основі цього можна зробити висновок, що уряд не зміг забезпечити належним чином фінансування реформи, його діяльність щодо розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки була надто обмеженою і мала серйозні вади.

Гострі суперечності в імперському суспільстві щодо напрямів і перспектив аграрної політики знайшли відповідне віддзеркалення у тогочасних публіцистичних і почасти навіть наукових працях. Проурядова преса всіляко підтримувала столипінське землевпорядкування як «друге розкріпачення селян». Опозиційні ж публіцисти, навпаки, виражали негативну позицію «до столипінщини як до хуторманії, яка безоглядно руйнує вікові традиції селянської громади». І тільки поодинокі дослідники цієї проблеми прагнули об'єктивно підійти до її висвітлення. Зокрема Б. Давидович, відомий у майбутньому український літератор, відзначав, що «для правильної оцінки досліджуваної дійсності однаково недоречні ані рожеві окуляри офіційних аграрних політиків, ані темні окуляри опозиційних публіцистів. Світло й тіні у житті сільської Росії перемішані та дають доволі складну комбінацію. Нам

треба не забувати, що в історії результати тих чи інших політичних актів дуже часто не відповідають намірам діючих політичних груп» [16, 15].

Як мовилося вище, уряд мав обмежені можливості для фінансування аграрної реформи. Наприклад, до 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548404 руб. На одне одноосібне хutorське господарство припадало 109 руб. Цієї суми вистачало тільки на перенесення хати та деяких господарських споруд [17]. У ряді незначних випадків фінансова допомога держави становила 150–200 руб. Нерідко переселенці на хутори взагалі не отримували жодної підтримки. Слід також відзначити, що уряд винагороджував кмітливих хutorських господарів за зразкове ведення господарства преміями «в пам'ять трьохсотліття дому Романових». У повному розмірі вона становила 300 руб. – солідна грошова сума як для того часу [18, 50]. Таку премію отримав, зокрема, Лука Степанович Сеньков, одноосібне господарство якого знаходилося в «Б.-вірменському районі розселення» Каменецького повіту [19, 28].

За «зразкове ведення» свого хutorу було присуджено премію і Петру Тимофійовичу Ковтанюку, який зорієнтував власне господарство на виробництво фруктів і ягід. Структура його земельної ділянки була такою: оранки – 1,5 дес., під садом – 3 дес., під луками – 0,25 дес., під лісом – 0,25 дес., під господарськими будівлями – 0,1 дес. Увесь добробут господаря тримався на фруктах та ягодах. У саду було 600 яблунь, 100 груш, 100 слив, 160 черешень і вишень, 800 виноградних лоз, 21 волоський горіх, решта – малина, полуниця, суниця і смородина. Витрати господаря за доглядом саду, збором урожаю й доставкою його на ринки Подільської і суміжних з нею губерній сягали щорічно в середньому близько 900 руб. Валова виручка від продажу фруктів і ягід, виготовленого з них вина становила в 1912 р. 3 тис. руб., а чистий дохід – близько 1500 руб. [19, 31–33].

Реалізація урядової аграрної програми виявилася найбільш успішною там, де майбутні хutorяни і відрубники змогли зосередити у своїх руках не тільки власну частку громадської землі, але й купленої Селянським поземельним банком у поміщиків і держави. В Уманському повіті Київської губернії, наприклад, успішне проведення землевпорядкування визначалося нарізуванням нових ділянок із земель, придбаних Селянським банком. Уже в 1907 р. повітовою комісією було відмежовано 4802 дес., з яких 3613 дес. призначалося для хutorських господарств і 1188 дес. землі було передано громадам і селищам [20]. Загалом в Уманському повіті із 23322 домогосподарств 52-х селищ із селянських громад вийшло 17849 господарств, що становило 76%. За ними було закріплено 83461 дес. землі, або у середньому по 4,7 дес. на один двір. З цієї кількості 6951 домовласник (39%) із 34366 дес. землі обрав відрубну форму господарювання. Аналогічні приклади були в Подільській та інших губерніях. За даними подільського губернатора, за допомогою Селянського банку загальна кількість господарств одноосібного володіння на надільних, банківських і казенних землях досягла у 1909 р. 12800, а площа, відведена під хутори і відруби, становила 69053 дес. [20]. Діяльність землевпорядкувальних комісій Поділля протягом 1907–1908 рр. була майже винятково зосереджена на розподілу земельного фонду Селянського банку [21, 10]. Про деяке зростання кількості хutorських господарств свідчать дані повітових справників. Зокрема, бердичівський повітовий справник у своєму рапорті місцевому генерал-губернаторові від 8 липня 1912 р. писав, що в повіті налічується 120 хutorів [22, 29]. За даними кременецького повітового справника, на підвідомчій території у 1912 р. було 137 хutorів [22, 32-зв.].

Саме одноосібні хutorські господарства, створені за участю Селянського банку, мали певну перевагу порівняно з пересічними селянськими, а то й ставали зразковими. Для підкріплення цієї тези наведемо такі факти. Господарство Івана Миколайовича Стасюка було розташоване поблизу с. Довжок Ольгопільського повіту Подільської губернії. Він придбав ділянку площею 8 дес. 100 саж. під хутір із ліквідованого Селянським банком маєтку Довжок і переселився туди зі своєю дружиною та шістьма дітьми. На купленій землі було збудовано хату й добротні господарські споруди загальною вартістю 820 руб., впроваджена чотирипільна сівозміна. Під озиму пшеницю відводилася 1 дес. земельної площі, під яру пшеницю також 1 дес., під овес – 0,5 дес., ячмінь – 500 кв. саж., кукурудзу – 2 дес., конюшину – 300 кв. саж., під пар – 1 дес. Завдяки раціональному веденню господарства, використанню досягнень агрономічної науки врожайність хлібних культур була тут значно вищою, ніж у сусідніх селянських господарствах. Надлишки продукції хutorське господарство збу-

вало на ринку. Було висаджено 50 яблунь, 10 груш, 30 слив, 50 черешень, 10 вишень, 200 кущів малини і 5 кв. саж. Полуниці [18, 50–52]. Особлива нарада рекомендувала нагородити І. Стасюка за зразкове ведення господарства повною премією в розмірі 300 руб «в пам'ять трьохсотліття дому Романових» [19, 28].

Інший приклад – господарство Івана Трифоновича Мельника, жителя с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту. До 1905 р. він мав тільки 1 дес. надільної землі. У тому ж році купив за сприяння Селянського банку 6 дес. землі в місцевого поміщика на відстані 0,5 верст від села. Протягом тривалого часу І. Мельник мав сплачувати банківській установі за фінансове сприяння по 56 руб. 80 коп. щорічно. Ще 80 руб. позики землевпорядкувальна комісія надала йому в розстрочку на 15 років – для спорудження господарських будівель [18, 52–53]. І. Мельник упродовжив на купленій ділянці шестипільну сівозміну, розраховану на 6 років за такою схемою: озима, просапні культури, яровина, яровина з конюшиною, конюшина і пар. Господар інтенсивно підживлював свою землю натуральним добривом – перегноєм. Окрім коней і волів використовував сільськогосподарську техніку – німецький плуг Сакка, сівалку, кінну молотарку та широкий набір землеробських знарядь праці [18, 54–55]. Позитивні результати господарювання І. Мельника очевидні, адже розмір чистого доходу з 1 дес. за період 1909–1912 рр. зріс з 30 до 42,3 руб., а отже з 6 дес. перевищив середню річну зарплату робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу і Придніпров'я [23, 63]. Що стосується врожайності хлібних культур, то вона була значно вищою, ніж у навколишніх селянських господарствах: озима пшениця – 50–70 пудів з 1 дес., озиме жито – 60–100 пудів, картопля – 800–1000, вівса – 80–100, ячменю – 40–65 [18, 58].

Загалом, уряді місцевостей Волинської і Подільської губерній, де перехід до хутірського господарювання розпочався ще до указу від 9 листопада 1906 р., Селянський банк почасти стимулював цей процес. Зокрема, його Волинське відділення надало позику 2255 селянам по 75 угодах на суму 720400 руб. для закупівлі 9077 дес. 1312 саж. земельної площі. Зі свого боку, селяни витратили на купівлю цієї землі 400473 руб. 95 коп., або на 1 дес. у середньому 76 руб. 87,5 коп. У цілому, 1 дес. землі обійшлася селянам у середньому 120 руб. 99,5 коп. [24, 6–7]. Насамкінець зауважимо, що деякі поступки поміщиків Волині щодо зменшення своїх земельних володінь ще до «селянського натиску» 1905 р. почасти пояснювалися їх величезною заборгованістю, яка перевищила 53,6 млн руб., у тому числі Дворянському банку – 20316 тис. руб., Київському земельному – 17596 і Полтавському земельному – 15719,5.

Висновки. Таким чином, урядова аграрна політика наприкінці XIX – на початку XX ст. (головним чином, до 1905 р.) стала основним стримуючим фактором розвитку та поширення хутірської системи землекористування. Однак, в умовах наростання революційного руху протягом 1905–1907 рр. та поширення кризових тенденцій у сільському господарстві Російської імперії, серед представників влади поступово домінуючими ставали її позитивні оцінки та обґрунтування доцільності якнайширшої економічної підтримки. Важливу роль при цьому відіграла й позиція органів місцевого самоврядування, різноманітних товариств сільського господарства та інших громадських організацій, які системно і обґрунтовано наполягали на необхідності збільшення інвестицій та вдосконалення матеріально-механічної бази землеробства, розширення платоспроможності сільського населення. Власне дія сукупності об'єктивних чинників напряду сприяла розробці та втіленню столипінської аграрної реформи, одним із стрижневих напрямків якої стала підтримка хуторів. Власне проаналізовані нами окремі приклади сільськогосподарської діяльності наочно засвідчують вищий рівень ефективності та рентабельності досліджуваної системи землекористування.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
2. Сазонов Г. П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.) / Г. П. Сазонов. – С.Пб. : Тип. В. С. Балашова, 1891. – IV, 540 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 636, спр. 391, 87 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 20, 181 арк.
5. Ососов А. Земельный вопрос в 3-ей Государственной Думе / А. Ососов. – С.Пб. : Труд и польза, 1912. – 899 с.

6. Ге-Тань. К вопросу об организации народного сельского хозяйства / Ге-Тань // Агрономический журнал. – Х., 1917. – Вып. 2. – С. 58.
7. Журнал заседания съезда учредителей Всероссийского союза землевладельцев 17 ноября 1905 г. и извлечение из стенографического отчёта журнала заседаний 17–20 ноября. – М., 1906. – С. 22.
8. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 272 с.
9. Промышленность и торговля. – 1910. – № 23. – С. 565.
10. Второй бездефицитный бюджет // Промышленность и торговля. – 1911. – № 8. – С. 351–352.
11. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909–1910 годы. Сессия пятая. – С.Пб., 1910. – Стб. 1138.
12. Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 октября по 20 декабря 1908 г.). – С.Пб.: Государственная тип., 1908. – [3], XIV с., 3152 с. и стб.
13. Огановский Н. П. Революция наоборот: Разрушение общины / Н. П. Огановский. – Петроград: «Задруга», 1917. – 201 с.
14. Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни / А. В. Пешехонов // Нужды деревни. – Петроград, 1904. – Т. 2. – С. 8.
15. Дуссан И. В. Торговые сношения России с Францией и Германией / И. В. Дуссан. – К.: [Б. и.], 1916. – 62 с.
16. Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 1. – С. 15.
17. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.
18. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 21. – С. 50–58.
19. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 24. – С. 28.
20. Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 224, спр. 307, арк. 15–16 зв.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 641, спр. 704, 23 арк.
22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 199, 45 арк.
23. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917 / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1971. – 307 с.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 634, спр. 641, 7 арк.

Одержано редакцією 26.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Жиленкова И.М. Хуторская система землепользования в начале XX в.: правительственная политика и рыночные тенденции.* Проанализирована специфика развития хуторской системы землепользования в Российской империи в начале XX в. Охарактеризованы соответствующие изменения в правительственной политике на протяжении указанного периода. Определено влияние рыночных тенденций на разработку проекта реформы сельского хозяйства. Установлено, что важную роль в этом процессе сыграли революционные события 1905–1907 гг., позиция помещиков и реальные возможности экономики. Показано, что земства, общества сельского хозяйства и другие общественные организации настаивали на расширении инвестиций и материально-механической базы земледелия.

Ключевые слова: хутор, крестьянская община, землевладения, сельское хозяйство, Российская империя.

Summary. *Zhilenkova I. The khutir system of farm land-tenure at the beginning of 20th century: governmental politics and market tendencies.* Specific of farm land-tenure system in Russian Empire at the beginning of 20th century is analyzed. Changes in the governmental politics during mentioned period is characterized. Influence of market tendencies on development of agricultural reforms project is determined. It is found out that revolutionary events of 1905–1907 took a great part in this process, position of squires and real possibilities of economy. However, plans on fast destruction of peasant society first of all had political reasons. It is shown that zemstva, societies of agriculture and other public organizations stood on expansion of investments and materially-mechanical base of agriculture. In practice, destruction of peasant society, stimulation of development of agrarian property and squire landownership became the main idea of reform. Besides, efforts of government were concentrated on creation of layer of rich peasants on farms, who migrated to Asian parts of Russian Empire. It is proved that realization of agricultural program was successful in those regions where peasants concentrated in their hands not only their own part of public land but also the land, which was bought from squires and state by Peasant land bank.

Key words: Khutir, Rural society, landowning, agriculture, Russian Empire.